

Organizirana nedolžnost in izključevanje

Nacionalne države in državljanstvo po vojni in kolektivnih zločinih

Uvod¹

Ta članek je poskus analize nekaterih problematičnih »posttotalitarnih« elementov,² ki jih lahko najdemo v procesih vzpostavljanja postjugoslovanskih nacionalnih držav in ki so nastali že med vojnami in kolektivnimi zločini ter neposredno po njih. »S pomočjo« Hannah Arendt bom postavljala vprašanja o nekaterih značilnostih novih povojnih skupnosti in njihovih nacionalnih držav. Na primer, zakaj temeljijo na ideologijah ne-odgovornosti za preteklost in na nekaterih zelo neprijetnih potezah na novo ustanovljenega »državljanstva« in nacionalne identitete – s čimer povzročajo nove izključitve in izumljajo nove tehnike plemenske nacionalistične in rasistične dehumanizacije v okviru »demografskih politik« nacionalne države? Tukaj trdim, da obstaja ključna povezava med politikami teh novih nacionalno-državnih tvorb, vojno in nedavnimi kolektivnimi zločini ter nasiljem, tudi v tistih okoljih in primerih, ki niso bili neposredno vpleteni v množične zločine ali pa jih ti niso neposredno prizadevali. Te značilnosti lahko razložimo kot specifične kristalizacije in/ali transformacije nekaterih predvojnih elementov, ki so vodili k vojni in v nekaterih primerih vzpostavili pogoje za izvršitev množičnih kolektivnih zločinov, vključno s pobojem Muslimanov v Srebrenici leta 1994 kot njihovo kulminacijo. Vendar je bil takšen razplet mogoč zgolj kot bistveni del »splošnejšega« problema. To je fenomen, ki ga je Hannah Arendt v svoji analizi vzpona totalitarnih elementov označila kot (simultani vzpon in) zaton nacionalne države – s spremljajočimi problemi homogenizacije državljanstva, manjšin in brezdržavnosti (*statelessness*), ki so z njo povezane in opisane kot »konec človekovih pravic«. Gre za proces, ki nakazuje poglobitveno totalitarno grožnjo »po Auschwitzu«.

V članku ne nameravam analizirati vseh relevantnih elementov, kot denimo rasizma, povezanega s fenomenom plemenskih nacionalizmov, nastankom množičnih gibanj in vzponom

¹ Osnutek tega teksta je referat, ki sem ga imela na konferenci »Hannah Arendt. Crises de l'État-nation. Pensées alternatives«, Paris, Université X, 6-18 november 2006. Strnjena in predelana verzija izide jeseni 2007 v tematski številki revije *Tumultes*. Zahvaljujem se Barbari Bez nec za odličen prevod (in s tem seveda za trud razumeti, kar sem napisala).

² »Posttotalitaren« se nanaša na celoten čas po izkušnjah s totalitarnimi režimi 20. stoletja in problemi, ki so sledili, in ne na čas po razpadu socialističnih režimov leta 1989.

³ Skupina je bila, kot so pokazali dokumenti pozneje, dejansko povezana s srbskim notranjim ministrstvom.

⁴ Leta 2005 je Posebno vojaško sodišče za vojne zločine v Beogradu obtožilo šest osumljenцев za vojni zločin proti civilnemu prebivalstvu. Proces se je končal spomladi 2007 z relativno nizkimi obsodbami.

⁵ Poročilo o tem je bilo predstavljeno v Beogradu na Konferenci o resnici in spravi leta 2001.

totalitarnih voditeljev. Svojo pozornost namenjam fenomenu, ki ga opisujem kot »sindrom organizirane nedolžnosti« (s čimer aludiram na Arendtinin prikaz nemške »organizirane krivde« pod nacističnim režimom, in razvijam njeno razumevanje odgovornosti), tej problematični »identitetni« podlagi rojevajoče se države, njenega državljanstva in političnih institucij na splošno. Da bi fenomen organizirane nedolžnosti ilustrirala kot *pogojujočo skupno značilnost vseh novonastalih držav*, se bom posebej posvetila povojnemu primeru izbrisanih ljudi (stalnih prebivalcev iz nekdanje Jugoslavije) v Sloveniji.

Ta primer bom osvetlila na podlagi dogodkov v drugih delih nekdanje Jugoslavije po vojni (molčanje o preteklosti, pojav novih izključevanj in upiranje sprejetju kolektivne odgovornosti in individualne krivde), obdobja priprave na vojno (kakršna je množična/kolektivna Miloševićeva mobilizacija prebivalstva in vzpostavljeni elementi terorja) in dogodkov med vojno (množičnih zločinov, kakršen je genocid v Srebrenici, sedanji Republiki Srbski v Bosni in Hercegovini).

Blažilci odgovornosti v primeru Jugoslavije

»Ni nikakršne kolektivne krivde ali kolektivne nedolžnosti; krivda in nedolžnost sta smiselni samo, če zadevata posameznika.« (Arendt, 2003a: 29)

Junija 2005 je Mednarodno sodišče za vojne zločine na območju nekdanje Jugoslavije prikazalo videoposnetke eksekucije šestih muslimanskih civilistov v Srebrenici leta 1994, ki jo je izvedla srbska paramilitarna skupina Škorpioni.³ Ko so posnetke predvajali na srbski televiziji, je bilo med vladajočimi srbskimi političnimi krogi in v javnosti zaznati močno nelagodje, saj so se še vedno krčevito oprijemali ustaljene razlage vojne in genocida v Bosni in na Kosovu, po kateri je šlo za »defenzivno« vojno, ki ni vključevala niti srbske države in politične oblasti niti njenega prebivalstva, bodisi kot opazovalca bodisi kot izvrševalca.⁴ Le malo pred tem, v času, ko je beograjska televizija B92 prikazovala dokumentarec BBC *A Cry From the Grave*, ki se ukvarja z množičnim pobojem Muslimanov v Srebrenici, so ljudje ogorčeno klicali vodstvo televizije, ga zastraševali in trdili, da so gledali golo fabrikacijo, žaljiv, antisrbski propagandni dokument. Večina se je raje odločila za ogorčenost ali ravnodušnost kot pa za premislek o vprašanju odgovornosti. Raziskava, ki jo je leta 2001 izvedla televizija B92, je pokazala, da je bil prevladujoči način soočanja z odgovornostjo v takratni Srbiji predvsem njeno prelaganje na nekoga drugega, na primer na Nato, Hrvaško, Slovenijo ali Bosno.⁵ Za dojetje zločina v Srebrenici pa je značilno desetkratno pomanjševanje števila žrtev in neredko tudi prelaganje odgovornosti za poboje celo na nizozemski mirovniški bataljon (glej Dimitrijević, V., 2003). Na Hrvaškem so na vojna razkritja reagirali podobno. Poleti 2006 so bili odkriti videoposnetki vojnih zločinov v skupnih bosansko-hrvaških operacijah leta 1995. Ko so jih prikazali na televiziji, so o njih razpravljali kot o »domnevnih« vojnih zločinih.

O temi tranzicijske pravičnosti v postjugoslovanski situaciji in o problematiki (ne)ukvarjanja z nedavno vojno in zločinsko preteklostjo, še posebno v Srbiji, je bilo že veliko napisanega. Študije opisujejo in analizirajo tako nepripravljenost političnih institucij in sodnih oblasti, da bi se spoprijele z vprašanjem vojnih zločinov in nadaljevanjem etno-nacionalističnih politik

(glej Ramet, 2007)⁶ kot tudi neuspešnost mednarodnih institucij, še posebno institucij EU, da bi dale večji pomen domačim naporom. Opozarjajo na neprimernost Mednarodnega kazenskega sodišča pri vzdrževanju miru in pospeševanju procesa soočenja s preteklostjo. Medtem ko so bili v Srbiji storjeni nekateri koraki, da bi obsodili manjše število pripadnikov paramilitarnih enot na Posebnem sodišču za vojne zločine, so na Hrvaškem do leta 2005 sprožili zgolj en proces proti hrvaškim vojnim zločincem. Enako velja za BiH, za Republiko Srbsko, v kateri je število vojnih zločincev pod njihovo jurisdikcijo zelo visoko. V Srbiji Komisiji za resnico, ustanovljeni leta 2001, ni uspelo začeti razreševati vprašanj o dejstvih, povezanih z zločini. Poleg tega pa so bili najpomembnejši akterji, ki se ukvarjajo z vojnimi zločini in žrtvami kršitev človekovih pravic, iz nje izključeni. Ne da bi dosegla resne rezultate, je bila leta 2003 Komisija za resnico razpuščena. Na Hrvaškem vse do nedavnega vprašanje dejstev sploh ni bilo na dnevnem redu in v tem smislu ni bilo uradne raziskave vojnih zločinov. Šibkega, vendar vztrajnega prizadevanja civilnodružbenih organizacij, da bi sprožili regionalni proces soočenja s preteklostjo, dlje časa ni podprl noben izmed mednarodnih akterjev (glej Centar za humanitarno pravo, 2006, in Transitional Justice, 2006).

Vendar je nezmožnost soočanja s preteklostjo (še posebno s preteklimi zločini) zgolj eden izmed znakov, ki kažejo globlji problem. Ta problem zajema elemente, ki so pripomogli k vzpostavitvi okoliščin, v katerih je bilo mogoče zagrešiti kolektivne zločine. Ti elementi pa, čeprav je vojna že končana, še vedno obstajajo. Katere so te okoliščine? Kakor sem trdila že drugje (Jalušič, 2007) jugoslovanskih vojn in množičnih zločinov, še posebno primera Srebrenice, ne moremo razumeti s povzdigovanjem enega samega vzroka, kakršen je nacionalizem, ki naj bi bil vir vsega zla. Poleg številnih človeških dejanj je bilo namreč treba ustvariti tudi specifično klimo in mentaliteto, ki sta omogočila, da so bili ljudje pripravljeni sodelovati pri teh zločinih, jih izvajati ali pa tolerirati. Ta razširjeni proces priprave lahko opišemo kot proces vzpostavitve tega, kar imenujem »sindrom organizirane nedolžnosti«.

K nedavnim vojnem in množičnim zločinom ter njihovim posledicam v nekaterih najbolj vpletenih okoljih nekdanje Jugoslavije, kakršno je Srbija, pa tudi drugod, lahko pristopimo na tri načine. Prvi način v glavnem vključuje zanikanje in molčanje o zločinski preteklosti in poskus njene »pozabe«, njene izparitve. Drugi je poskus samoopravičevanja pod pretvezo vpliva nasilnih struktur, propagande in nemoči ter prelaganje krivde na nacionalistične politike in korumpirane elite. In tretji, najbolj problematični način, je temeljita »kontekstualizacija« zločinov in njihova apologija – včasih celo kot odkrito opravičevanje storjenega. Takšna kontekstualizacija se lahko uporabi za legitimiziranje vseh nadaljnjih izključevanj, če le ne gre za prehudo nasilje in množične poboje. Ta zadnji način odnosa do zločinske preteklosti je nekaj izrazito novega po nacističnih zločinih v drugi svetovni vojni in povojnih poskusih njihove obravnave. Njegova novost je v tem, da se prvič po Hitlerju totalna izključitev iz države ponovno razume kot nekaj neproblematičnega, če ni vključevala ali ne vključuje množičnega ubijanja, tega, kar se razume kot nasilno in necivilizirano zlo.

Ta novost spet temelji na posebnem, plemensko-nacionalističnem (narodnjaškem)⁷ razumevanju nacionalne države in njene funkcije v tej regiji po padcu socializma; razumevanju, ki se je

⁶ Prim. tudi projekte in publikacije Beograjskega kroga (Beogradski krug) o tranzicijski pravičnosti: <http://www.belgradecircle.org/eng/tjustice/index.html> (12.09.2006).

⁷ Plemenski nacionalizem oziroma narodnjaštvo je prevod termina »tribal nationalism« oziroma »völkischer Nationalismus« iz Izvorov totalitarizma. Privednik »plemenski«, ki se dandanes nanaša predvsem na družbe »tretjega sveta«, uporabljam namerno, tako kot Hannah Arendt, ki ga je uporabljala za nemški in slovanske nacionalizme – prav zato, da se zabriše imperialistično zaznamovana razlika med »evropskimi« in »drugimi« nacionalizmi, ki so bili »zapozneli«. Tezo o narodnjaštvu kot osnovi za analizo jugoslovanskih vojn je – v analogiji z arendtovskim »völkisch« nacionalizmom, vendar nekoliko drugače – razvil Tonči Kuzmanić (2004).

⁸ Tu merim na tisto, kar Nemci imenujejo »Vergangenheitsbewältigung«, torej na spoprijem s preteklostjo in njeno »premagovanje«.

začelo propagirati z vzponom srbskega plemenskega nacionalizma. Takšno razumevanje nacionalne države ponovno »opravičuje etnično čiščenje za zaščito ozemlja za svoje lastne ljudi« (Devic, 2003). Če se hočemo bolje zavedati lekcije postjugoslovanskih

razpletov – in ti so precej širši od lokalnih ali regionalnih posledic –, je ključnega pomena prav zavest o vlogi tega razumevanja nacionalne države in načinu delovanja te nove klime. Z drugimi besedami, čeprav so se ti dogodki dogajali znotraj meja regije, so postavili podobna vprašanja, kot so se odprla ob krizi evropske nacionalne države v prvi polovici dvajsetega stoletja – čeprav so odgovori nanje lahko bili tudi drugačni.

Tisti, ki pišejo o »kulturi molčanja« in zanihanju odgovornosti ter proti njima protestirajo, svarijo pred ohranitvijo takšne klime in kontekstualizacije zločinov, ki jo spremlja. Vztrajajo pri nujnosti novih korakov, ki bodo odprli razpravo o preteklosti in razčlenili zločine nekaterih postjugoslovanskih režimov. Drugače, trdijo, bodo ključne institucije in vrednote, ki so se ohranile iz zločinskih režimov, vplivale na prihodnost in preprečile želeni razvoj v liberalno demokratično graditev držav. Pod delnim vplivom koncepta odgovornosti pri Hannah Arendt prav tako trdijo, da se večina tistih, ki so hote ali nehote pripadali skupnosti zločinov, zagrešenih v njihovem imenu, ne more izogniti odgovornosti za preteklost in da »prehod od kriminalnega režima k demokraciji nikoli ne more biti zgolj v prihodnost usmerjeno politično vprašanje« (Dimitrijević, N., 2006b).

Seveda se moramo zavedati, da mora preteči nekaj časa, preden skupnosti začnejo razmišljati o svoji preteklosti in se »spoprijemati« z njo.⁸ »Kultura molčanja« ne pomeni avtomatično, da bo tisto, kar je zamolčano, tudi nujno potlačeno in da bo sčasoma izginilo (Dimitrijević, N., 2006a). Prav zato je nekaj »izjemno motečega in napačnega« (Grunenberg, 2001: 9) v zanihanju in brezbržnosti do temne zgodovine v okoljih, ki so bila vpletena v nedavne kolektivne zločine – v nekdanji Jugoslaviji in drugod.

Problem ni zgolj v tem, da nekdo preteklost in zločine, storjene v imenu nečesa, nekoga ali nekogaršnje identitete (glej Dimitrijević, 2006b), razglasi za nepomembne in da takšna »kultura molčanja«, ki jo spremlja poskus »pozabe«, ne vodi k izgubi spomina, temveč ustvarja lažno preteklost (Dimitrijević, N., 2006a: 379). Še več, ti zločini se prevedejo celo v nekaj pravičnega in se v skladu s tem normalizirajo. Takšno ravnanje mora prinesiti določene posledice in je vzporedno brezbržnosti drugih skupnosti, tistih, na katere so vojne in njihovi zločini manj vplivali, a so bile vseeno vanje tako ali drugače vpletene – med njimi tiste malo bolj distancirane postjugoslovanske države, ki svoje politike nacionalne države prav tako legitimizirajo s plemensko nacionalističnimi, narodnjaškimi argumenti. Nadalje, o teh zločinih se zgolj minimalno preišča v mednarodni skupnosti, čeprav še zdaleč ne gre zgolj za vprašanje neposrednih storilcev, njihovih žrtev in neposredno vpletenih držav, temveč zadevajo tudi globalne pasivne opazovalce, vključno z različnimi akterji, ki jih ponavadi imenujemo »mednarodna skupnost«. Ali lahko elementi, vzorci in obnašanja, ki so v preteklosti povzročili nasilje, vojno in kolektivne zločine, preprosto izginejo s koncem režima in vojne? Nasprotno, preživijo, in – čeprav so transformirani – še vedno vplivajo na preteklost in prihodnost. Ko je Hannah Arendt razmišljala o totalitarni dominaciji v kategorijah elementov, je svarila, da tudi po porazu totalitarnega režima ostajajo elementi *totalitarnih rešitev*, ki *lahko preživijo sistem v obliki različnih skušnjav* (Arendt, 2003: 553). Čeprav nikoli ni verjela, da bodo nove oblike teh skušnjav nujno »ponovitve« z enako pojavnostjo, je vztrajala, da se lahko elementi totalitarizma bodisi »ohranjajo« ali pa se ponovno vzdignejo iz vzpostavljene demokracije in se kristalizirajo v takšni ali drugačni novi podobi.

Arendt: odgovornost, nedolžnost in nacionalna država

V elaboraciji nacionalne države, državljanstva in politične odgovornosti, o kateri piše Hannah Arendt, so še številne druge točke, ki podpirajo zgornje teze in pomagajo nadaljnjemu poskusu razumevanja postjugoslovanskega razvoja in fenomena »organizirane nedolžnosti«. Na kratko bom orisala nekatere izmed njih, pri čemer se ne bom spuščala v širše tolmačenje misli Hannah Arendt.

Arendt je odgovornost razumela dvoplastno. Medtem ko zavrača kolektivno krivdo za tisto, kar danes imenujemo »kolektivni zločin«, in vztraja pri strogi individualizaciji krivde, hkrati poudarja kolektivno (politično) odgovornost (Arendt, 2003b: 147), ki jo ločuje od osebne odgovornosti. Krivda, ki jo moramo razlikovati od kolektivne odgovornosti, sestoji iz tega, kar je neka oseba naredila, in ne iz namenov ali potencialnosti. Prav tako ne more biti kolektivna, ampak se vedno »individualizira« (na primer na sodišču).⁹

Če bi danes govorili o kolektivni krivdi, bi to po njenem mnenju tako zamaskiralo individualno krivdo kot zavrglo kolektivno odgovornost, s čimer bi lahko nastala moralna zmeda (»Če smo vsi krivi, ni kriv nihče.«) (Arendt, 2003b: 147). To pa vseeno ne izključuje možnosti »organiziranja« vseh ljudi v krivdo, pri čemer se mora biti posameznik pripravljen odreči svoji lastni odgovornosti, se podrediti kolektivu, začeti »delovati kot kolesce v stroju«.

Po drugi strani pa obstaja oblika politične in strogo kolektivne odgovornosti, ki ji je skoraj nemogoče ubežati in kateri se je nemogoče odreči, če posameznik živi v nekakšni skupnosti. Povezana je z neprostovoljno pripadnostjo in ima širše implikacije kot pravna odgovornost; ne vključuje zgolj delovanja po zakonu, temveč v nekaterih primerih – kakor bi nas lahko naučil primer totalitarizma – tudi proti zakonu, saj skladnost z zakonom lahko zahteva izvršitev zločina. Politična odgovornost tako nima nujno moralne ali pravne konotacije, temveč je tesno povezana z delovanjem; ne temelji na nekih predhodnih moralnih standardih, temveč se striktno izraža v svoji performativni naravi in morebitni »veličini« dejanj (prim. Vetlesen, 2005: 87; Herzog, 2004: 39; Honig, 1993: 87 in Villa, 1996: 52–59). Politična odgovornost tako spada k tistim vrlinam, ki se dosega v samih dejanjih in se vzpostavi samo z delovanjem (Vetlesen, 2005: 86 in Herzog, 2004: 42). Ena poglavitnih nalog tistih, ki poskušajo ohraniti politično odgovornost, je torej »ohraniti nedotakljivo kapaciteto delovanja (razsojanja, izbiranja in delovanja)« (Vetlesen, 2005: 86).

Po Hannah Arendt obstajajo zgolj redke izjeme, za katere politična (kolektivna) odgovornost ne velja več. V tem pogledu neka »nedolžnost« v političnem smislu, kot popolna odsotnost odgovornosti, skorajda ne obstaja. To ima resne posledice za vse (neprostovoljne) člane, državljanke tistih skupnosti, v imenu katerih se izvršujejo problematične politike, da tistih, v katerih so bili storjeni zločini, sploh ne omenjamo (glej Dimitrijević, 2006a).¹⁰ Ne glede na to, da je njihova pripadnost skupnosti zgolj naključna, so odgovorni zanjo: prvič, odgovorni so za tisto, česar niso storili, a je bilo narejeno v njihovem imenu; in drugič, ta odgovornost ni nekakšno posplošeno ali celo metafizično kolektivno priznanje krivde, ki vodi v zanikanje konkretne, politične in v prihodnost usmerjene svetne odgovornosti (Grunenberg, 2001: 107; Arendt in Blücher, 1968: 146).

⁹ Prenehala je soditi zla dejanja po »namenih« in volji in je svojo pozornost namenila učinkom dejanj. To je bilo ključno za njeno presojo Eichmannove krivde pri uničenju evropskih Judov. Prim. njeno knjigo *Eichmann v Jeruzalemu* (Arendt, 2007) in interpretacijo v Neiman, 2002.

¹⁰ Nenad Dimitrijević – medtem ko primerja nacistični in Miloševićev režim – pokaže, kako sega ta odgovornost »onstran vzročnosti«, ne da bi postala »metafizična« ali »kolektivna krivda«. Vendar Dimitrijević bolj kot o politični govori o kolektivni moralni odgovornosti, kar bi bilo, gledano iz perspektive H. Arendt, kontradikcija, saj je moralna odgovornost – to, kar je posameznik storil ali bo storil – osebna odgovornost na ravni posameznika. Prim. tudi Dimitrijević, 2001.

¹¹ To se seveda lahko zdi paradokсно, nekakšen začaran krog, če mislimo v kategorijah vzrok-posledica, saj je pri Arendt delovanje tisto, ki daje moč oziroma ima za učinek oblast, medtem ko je tukaj predpostavljen vsaj minimum moči, ki je povezana z oblastjo (torej moč/oblast). Ta moč/oblast (power), o kateri govori H. Arendt tukaj kot o predpostavki kolektivne, torej politične odgovornosti, je nekaj, kar je ljudem podeljeno z njihovim »mestom v svetu« (denimo z državljanstvom), ki obstaja kot dani okvir, v katerem ljudje lahko delujejo – delovanje ne prihaja od »nikoder«, ampak se vedno zgodi na nekem mestu (v angleščini: »it takes place«). Arendt nakazuje tudi, da priznanje človekove lastne nemoči in nemožnosti delovanja v takšnih situacijah lahko postane celo vir moči (strength) in privede do moči/oblasti (power) tistih, ki so v razmerah brez moči/oblasti (power), v izolaciji in organizirani osamitvi, in pri tistih, ki so v poziciji brezpravnih. Takšen je bil denimo primer opozicije v vzhodni in srednji Evropi v času komunizma. Vaclav Havel je (skupaj z Janom Patočko, ki je dobro poznal ne le Heideggro, pač pa tudi spise Hannah Arendt) artikuliral to pozicijo kot »moč nemočnih«, *power of powerless*. Glede same redefinicije pojma oblast/moč (power, Macht) pri Hannah Arendt in njeno razločevanje teh pojmov od nasilja glej Arendt, 1970; Arendt, 1987, ter Arendt, 1996a, sicer pa tudi moje tekste: Jalušič, 1996, 1996a: XXVIII-XXXIX in 1996b ter opombo prevajalke v Arendt, 1996a: 210–211.

¹² V izvorniku »stateless person«, kar pomeni tako osebo brez državljanstva kot tudi dobesedno osebo »brez države«. H. Arendt ni poudarjala svoje viktimizacije, nasprotno. V intervjuju z Gausom je glede svoje kratke aretacije leta 1933 trdila, da je »... vsaj nekaj storila! Vsaj nedolžna nisem. Tega mi ne more nihče očitati!« (Arendt, 1996: 14). Nekatere je potem zelo motilo njeno zavračanje kolektivne krivde Nemcev in zavračanje, da bi obravnavala Jude kot apriori »nedolžne«, torej desubjektivizirane žrtve.

Ko govori o izjemnih situacijah, kjer ne moremo več govoriti o kolektivni, torej politični odgovornosti, Arendt omenja predvsem skrajne brezoblastne situacije, v katerih »odgovornost za svet, ki je predvsem političen, ne more biti prevzeta, saj politična (kolektivna) odgovornost vedno predvideva vsaj minimalno politično moč/oblast« (Arendt, 2003a: 45).¹¹ Samo tisti, ki so povsem brez pravic in torej brez razmerja do oblasti, lahko veljajo za »nedolžne« v političnem smislu, ta nedolžnost pa je dejansko »garancija njihove izgube političnega statusa« (Arendt, 2003: 375), v smislu izgube pogojev, ki jih nekdo potrebuje, da lahko začne govoriti in da je slišan v javnosti. Ta nedolžnost je povezana z odsotnostjo pogojev za odgovorno ukrepanje in ni znak ne-krivde.

Arendt se z vprašanjem takšne (nečloveške, kot ji pravi) »nedolžnosti« spopade na več mestih: naj bo v zvezi z žrtvami modernega terorja ali pa v odnosu do njene lastne pozicije begunke in apatridinje.¹² Ta razmišljanja zrcalijo nekatere osnovne probleme z razumevanjem in prakticiranjem moči/oblasti ter delovanjem v sistemu modernih nacionalnih držav. V svoji knjigi o vzponu totalitarnega gospostva Arendt pokaže, kako se v procesu propadanja funkcij nacionalne države kot poglavitnega varuha človekovih pravic in institucionalnega poroka politične in pravne enakosti korak za korakom in celo v skladu z zakonom odpirajo vrata takšni dehumanizaciji nekaterih skupin ljudi, ki nato postanejo nečloveško »nedolžni«. Po drugi strani pa ta izraz – nedolžnost – uporablja tudi v zvezi s samimi zločinci, še posebno če poskušajo – kakor na primer Eichmann – opravičiti svojo dejavnost in zanikati odgovornost pri množičnem izvajanju zla. Kaj potemtakem pomeni opažanje te očitno problematične nedolžnosti (na obeh straneh – na strani žrtve in zločinca), povezane s pogoji in zagatami »modernega terorja«? Kaj nam pove o človeštvu, človeškem delovanju in moderni nacionalni državi? In kako je povezana z vprašanjem državljanstva in odgovornosti?

Prvič, vidna postane povezava med izgubo politične odgovornosti in modernim terorjem. Za Hannah Arendt je eden največjih problemov modernega terorja dejstvo, da je uničil osnovne pogoje za delovanje in s tem politiko. Proizvedel je tako »nečloveško nedolžne« žrtve kot tudi »banalne« in nemisleče zločince, kar dejansko pokaže, da so tako žrtve kot zločinci oropani svojega potenciala delovanja (in mišljenja). V tem smislu so oboji dehumanizirani, oziroma, kakor pravi A. J. Vetelsen, na delu je »dvojna dehumanizacija«, ki pa se vseeno ne zgodi avtomatično. Storilci množičnih zločinov niso samo dejansko vključeni v dehumanizacijo (potencialnih) žrtev, hkrati aktivno sodelujejo tudi pri svoji lastni dehumanizaciji. Obema vidikoma te dehumanizacije je skupna izguba tiste človeške pogojenosti, ki osebi omogoča, da postane delujoče in odgovorno bitje.

Drugič, koncept nedolžnosti razkriva protislovja nacionalne države, ki se jih je Arendt dobro zavedala. Zgodba o zatonu nacionalne države – institucije, ki je tako zelo pomembna za zagotavljanje pravne in politične enakosti in s tem varovanja vseh pravic, vključno z osnovno: »pravico imeti pravice« – je eden ključnih elementov v njeni razlagi vzpona totalitarnega gospostva. Paradoksi, ki prežijo v samem srcu teritorialno zasnovanega suverenega sistema držav (Benhabib, 2004: 49) – izvirajoč, med drugim, iz tradicionalno instrumentalnega razumevanja oblasti in političnih institucij kot predvsem bolj ali manj nasilnih fabrikacij ter razumevanja države kot bolj ali manj homogenega in nasilnega »izdelka plastične umetnosti«¹³ (in ne kot rezultata in pogoja političnega delovanja) – so odprli prostor za privilegiranje naroda pred državo.¹⁴ Z vzponom nacionalizma je temeljna napetost med človekovimi pravicami in nacionalno suverenostjo, vključno z nacionalnimi interesi, postala transparentna. Instrumentalizacija države s strani naroda (predvsem v imperialistične namene) se je končala v totalitarnih oblikah nacionalizma (plemenskih nacionalizmih oziroma narodnjaštvih) dvajsetega stoletja, kjer so začeli institucije in pravo – včasih do skrajnosti – postajati sredstvo maksime »delati dobro za narod« (Arendt, 1994c: 208).¹⁵ Ta homogenizacija je postala usodna za manjšine, za nepripadnike naroda nacionalne države in za tiste milijone, ki so med obema velikima vojnoma 20. stoletja, pa tudi pozneje, ostali brez države. Brezdržavnost (*statelessness*) – izguba državljanstva – je tako postala podlaga popolni izgubi vseh pravic, odvzem državljanstva pa je postal eden ključnih instrumentov totalitarnih politik.

Novost tega procesa je nastanek skupin ljudi – nedržavljanov, ljudi brez države, in manjšin – ki so bile »nedolžne« v zgoraj opisanem pomenu, ki so padle iz političnega in pravnega reda in so bile potencialno ali dejansko odvečne ter povsem brez pravic. Spremenjeni v nekaj, kar je bilo zgolj človeško bitje, predstavljajoč »golo existenco«, so za Hannah Arendt utelešali smrtno nevarnost javni sferi oziroma zakonu enakosti (Arendt, 2003: 381ff), na katerem temelji javna sfera, kakor tudi konceptu skupne človeškosti, ki je bil tako obetaven od začetka razsvetljenstva (Arendt, 1994b: 236). Veliko pred začetkom govorjenja o biooblasti je Arendt pokazala na dejstvo, da v homogenizirajočih »demografskih politikah« modernih imperialističnih nacionalnih držav – ki so eden ključnih elementov totalitarizma – pretita silovita nevarnost in potencialno zlo. Ne samo, da sprožijo izgubo državljanstva in brezdržavnost ter s tem propad pravno zaščitne oblasti državnih institucij; ljudi naredijo za odvečne, s čimer jih izpostavijo uničenju.

Ti fenomeni niso zgolj podobni antičnemu zaslužnjevanju ali srednjeveškemu pregnanstvu tako imenovanega *homo sacer*, temveč so hujši in nevarnejši: so podlaga za potencialno uničenje pluralnosti, kar privede do fenomena odvečnosti in izginotja človeških političnih potencialov. Zato lahko Arendt brez posebnih zadržkov trdi, da se »iztrebljenje zgodi človeškim bitjem, ki so v vseh praktičnih pogledih že 'mrtva'« in natanko v tem obravnava totalitarni dogodek kot »radikalno« novost. Ravno ta možnost biti mrtev pred smrtjo, ta izkušnja »politične smrti«, smrti potenciala delovanja pred fizično smrtjo ali uničenjem, ji je dala misliti o potencialu posttotalitarne dobe, dobe, ki bo »naciste prikazala kot surove predhodnike bodočih politič-

¹³ Ta je ustvarjena kot nekakšen hobbesovski suveren, stvaritev enega človeka in ne kot politični prostor, ki nastane, ko pluralni ljudje delujejo skupaj.

¹⁴ Kot Arendt povzema v svoji recenziji Daloseve knjige *The Nation*: takšna država ima vgrajene potenciale, ki ne služijo »resničnim funkcijam države«, ti pa so »vzpostavitev pravne enakosti«, »pravnege reda, ki varuje vse pravice« ne glede na »število nacionalnosti, ki so zaščitene v okviru njegovih pravnih institucij«. Brez te pravne enakosti, ki je izvirno nadomestila starejše zakone in redove fevdalne družbe, se nacija raztopi v anarhično množico privilegiranih in deprivilegiranih posameznikov (Arendt, 1994c: 210).

¹⁵ Arendt je poudarila, da se je to zgodilo že veliko prej, kot je »Hitler izrekel besede, da je 'pravo tisto, kar je dobro za nemško ljudstvo'«.

¹⁶ Post-totalitarna skušnjava, ki preti po Auschwitzu, je, kot je dejal Dana Villa, uničenje človeške zmogljivosti delovanja »z miroljubnimi sredstvi« (Villa 1996: 207).

¹⁷ Zato predvideva upor proti rasizmu in izključevanju. V tem smislu vsaka drugačna pozicija podpira rasizem, tudi če nima nič skupnega s sovraštvom do drugih, njihovo drugačnostjo, drugačno barvo in podobno in prav v tem je zagata prepoznavanja modernih »rasizmov brez rase«, ali, kot ta fenomen označi Hannah Arendt v Izvorih totalitarizma, »rasizem pred raso«, saj se »rasa« s tem šele ustvarja.

nih metod« (Arendt, 1994a: 131). V skladu s tem se lahko zgodi, da se nove, posttotalitarne zagate, s katerimi smo morda soočeni, ne kažejo nujno kot najokrutnejše, vsaj ne na prvi pogled, vendar imajo lahko najokrutnejše posledice v prihodnosti.¹⁶

Ta razvoj je seveda imel uničujoče posledice za razumevanje in prakso državljanstva in politične odgovornosti, kolikor sta ti dve kategoriji povezani z okvirom nacionalne države. In vendar, kakor je bilo že nakazano, opisana dehumanizacija in pojavnost odvečnosti nista fenomena, ki bi vključevala zgolj žrtve, ampak sta sestavni del »dvojne dehumanizacije«, ki se odvija v totalitarnih razmerah in vpliva na potencial človekovega delovanja kot tak. Niso torej dehumanizirane zgolj žrtve modernega totalitarizma (ki se jih naredi za »zgolj ljudi«, nemočne in oropane možnosti za politično delovanje), temveč tudi storilci; vendar se

ti dehumanizirajo prostovoljno, s tem, ko se vnaprej odpovedo svojemu potencialu delujočih in razsojajočih ljudi. Namesto da bi bili moralno in politično odgovorni akterji, se začnejo obnašati, *kot da* bi bili kolesce v stroju, kot goli izvrševalci domnevno brezsubjektne strukture (Vetlesen, 2005: 84ff).

Arendt večkrat opozori, da je ključna vsebina birokracije kot nove oblike vladanja njen potencial dehumanizacije posameznikov do točke, kjer se lahko *obnašajo in »delujejo« zgolj kot kolesce* v birokratski mašineriji. Groza zločina, ki ga podpira ta mašinerija in ki ga Arendt imenuje »administrativni pokol« – ki je moral zaposliti »tisoče ljudi, ne zgolj množice tisočerihi izbranih morilcev, temveč vse ljudstvo (Arendt, 1994a: 126) –, je v dejstvu, da storilcem omogoča ne samo *zanikanje namere o povzročitvi škode* svojim žrtvam, temveč tudi možnost trditve, da *niso naredili ničesar (narobe)* in se zaradi tega *lahko počutijo povsem nedolžne glede posledic* svojih ravnanj. Način, kako je Eichmann poskušal odpisati/izbrisati svojo lastno kapaciteto delovanja in sodelovanje v holokavstu, je bilo prav vztrajanje pri teoriji kolesca, pri trditvi, da je bil zgolj »nedolžni instrument« neizogibnega toka dogodkov v procesu Führerjeve »višje volje«. Pogosto napačno razumljena trditev Hannah Arendt o »logiki« vladavine birokracije kot o »kolescih v stroju« pa ne pomeni, da so bili zanj birokratski storilci dejansko kolesca v stroju, temveč – kakor je poudaril Robert Fine in pozneje Arne J. Vetlesen –, da so ti storilci seveda še vedno človeška bitja, ki pa se obnašajo, *kot da* so zgolj kolesca stroja. Tako dejansko postanejo nosilci tega, kar Arendt v *Vita activa* – medtem, ko ga poskuša razločiti od delovanja (action, Handeln) – imenuje »vedenje« (behaviour, Verhalten). Začeli so se obnašati, *kot da so neodgovorna* bitja, kot da so izbrisali svojo politično odgovornost, ki v smislu Hannah Arendt sestoji iz kapacitete delovanja in politične skrbi za svet. Ta skrb je predvsem skrb za ohranitev skupnega političnega prostora kot *prostora enakosti* in ne kakšna moralna drža ali kakršen koli družbeni ali celo humanitarni angažma. Državljeni, tisti, ki so apriori člani in imajo pravico do pravic, so torej odgovorni za ohranjanje temeljne enakosti vseh ljudi, tudi tistih, ki niso državljani.¹⁷

Proces v Jeruzalemu in obramba Eichmanna nakazujeta, kako tako moderna struktura oblasti (birokracija) kot njeni številni interpreti (vključno s sodobnimi družbenimi vedami in njihovimi strukturnimi interpretacijami ter ločevanjem človekovega delovanja od akumuliranih mehanizmov oblasti in posledičnim izenačevanjem oblasti z nasiljem) pomagajo pri ustvarjanju ideologije, ki je nujna zato, da se človekovo delovanje (ali oblast kot njegov rezultat) razglasi za nepotrebno, posameznike za nemočne in prakticiranje razsojanja za nekaj očitno

odvečnega.¹⁸ In ravno to je mesto, s katerega je Arendt zastavila tudi vprašanje o vpletenosti celotne zahodne tradicije političnega mišljenja v pripravo terena za totalitarne podvige.¹⁹

Če upoštevamo vse to, ugotovimo, da je nekaj izjemno tvegane v prepričanju, da so glavni razlogi za nastanek množične mobilizacije –, kakršna je bil nacistični totalitarizem, Miloševićev režim ali pa primeri nedavnih kolektivnih zločinov v Ruandi ali Srebrenici – »zloraba« oblasti, manipulacija in vsakokratno »zlo oblasti« in mogočnih elit ter politikov; medtem ko naj bi bilo »ljudstvo« (ali »množice«) »nedolžno«, dobro po naravi in/ali zgolj preprosto zavedeno.²⁰ Ali to prepričanje ne razkriva, kako močna in prepričljiva sila utrjuje stališče o popolni nemoči posameznikov v razmerah moderne oblasti? Ta ideologija je v veliki meri pripomogla k logiki samoizpolnjujoče prerokbe glede jugoslovanskih vojn in k povojni vzpostavitvi novih skupnosti in držav, ki temeljijo na ideologiji ne-odgovornosti za preteklost, politikah sedanjega in bodočega izključevanja iz okvira enakosti ter na novo izumljenih tehnikah izključevanja. Ni nam treba verjeti v »kolektivno krivdo«, da bi videli, da takšno gledanje na svet in takšna pojasnila omogočajo širjenje in nadaljnje prakticiranje ideje o množicah in etničnih skupinah kot »nedolžnih žrtvah«, kar je tudi ena najbolj problematičnih potez pred in pokonfliktne situacije v regiji nakdanje Jugoslavije in drugod. Proizvaja »dve vrsti« ljudi: tiste, ki jim je bil bolj ali manj nasilno odvzet politični potencial, in druge, ki so se temu potencialu preprosto vnaprej, na svojo lastno željo, odrekli. In vendar, če ju združimo, imata ta dva obraza dehumanizacije isti uničujoč učinek na pomen in vlogo delovanja, moči/oblasti in države.

Sindrom organizirane nedolžnosti in posttotalitarne zagate v nekdanji Jugoslaviji

»Koncesije, ki so jih na račun svojih ljudi naredili številni srbski voditelji, ne bi zgodovinsko ali etnično sprejel noben narod na svetu, še posebej zato, ker Srbi niso nikoli v svoji celotni zgodovini zavojevali ali izkoriščali drugih. Njihova nacionalna in zgodovinska bit je bila skozi celotno zgodovino in v obeh svetovnih vojnah osvobodilna in takšna je tudi danes ...« (odlomek iz Miloševićevega govora na Kosovu, 1989)²¹

Kakor je bilo že nakazano, frazo »organizirana nedolžnost« uporabljam upoštevajoč »dvojno dehumanizacijo«, ki se kaže pri konstruiranju odnosa »nedolžnost« – odgovornost v procesu vzpona totalitarnega gospostva, hkrati pa aludiram na koncept »organizirana krivda« pri Hannah Arendt. Kar ona imenuje »organizirana krivda«, je dejansko eden od rezultatov takšnega ideološkega uokvirjanja, proces, ki pomaga tako voditeljem kot sodelujočim množicam, da ubežijo odgovornosti. Zato je Milošević lahko na haaškem sodišču trdil, da se ne sodi njemu, temveč celotnemu

¹⁸ »Res je, da sta nas moderna psihologija in sociologija, da ne govorimo o moderni birokraciji, navadili, da odgovornost storilcev za dejanja opravičujemo s to ali ono vrsto determinizma« (prim. Arendt, 2007: 332). Tukaj sem slovenski prevod spremenila, saj je napačen. Izraz »explain away«, ki ga uporabi H. Arendt v izvorniku, je namreč preveden kot »razložimo« namesto »opravičujemo«. Prim. Arendt, 1963: 289–290. V prevodu je žal več napak, ki napotujejo na napačno razumevanje kategorij, ki so odločilne za razumevanje konceptov Hannah Arendt, med drugim je v naslovu celo izpuščen (ključni) podnaslov originala – Poročilo o banalnosti zla.

¹⁹ Tradicija seveda ni bila videna kot »neposredno« odgovorna, temveč je šlo za odgovornost v smislu »sodelovanja«. Kljub temu pa je bila odgovorna za to, ker je krepila predsodke proti politiki, ter odgovorna za to, da je ohranjala vpliv »vprašljivega inventarja«, ki ni mogel pojasniti novih dogodkov, saj je ignoriral pluralnost in nepredvidljivi moment delovanja. Prim. Arendt, 2005: 93–204, prim. tudi Jalušič, 2006.

²⁰ Obstajale so številne tovrstne domneve. Prim. kritiko takšnih domnev na primeru ruandskega genocida v Mamdani, 2001.

²¹ Cit. po Wilmer, 2002: 136.

srbskemu narodu. Še več, vpletanje celotnega prebivalstva kot sostorilca pri zločinu bi lahko razumeli kot poskus zameglitve meje, tako med akterji in opazovalci kot med storilci in žrtvami. To je ustvarilo že omenjeno na videz paradokso situacijo: ustvarjanje absolutnih in nečloveško nedolžnih žrtev na eni strani ter omogočanje, da se te iste (zdaj povsem nedolžne) žrtve okrivi za vse zlo na drugi strani.

Kaj bi lahko v skladu s tem implicirala sintagma »organizirana nedolžnost«? Na kratko, kaže na proces ideološke priprave za podvig organizirane krivde. Proizvede inverzijo človeških vrednot, kjer nepredstavljive stvari postanejo predstavljive in kjer se ljudje lahko zlahka odrečejo svoji osebni in kolektivni odgovornosti. Nekateri avtorji trdijo, da je osnovna težava v zvezi z zanikanjem odgovornosti pri kolektivnih zločinih v nerefektiranju preteklosti in v moralnih problemih, ki izhajajo iz tega. Nadalje trdijo, da je posledica moralne inverzije režima, »ki pravico delati krivice vpisuje v same temelje svojega obstoja«, zmanjšana sposobnost ljudi, da razlikujejo med tem, kaj je dobro in kaj slabo (glej Dimitrijević, N., 2006a: 374). Eden ključnih elementov sindroma organizirane nedolžnosti je torej organizirano laganje o zločinih nacionalnega kolektiva in njihovo zanikanje, ki pa po sami vojni in zločinih ne prenehata. To pa še ni ves problem. Organizirana nedolžnost ni preprosto zanikanje dejstev preteklosti (glej Cohen, 2001). Je apriorni konstrukt, ki omogoča vnaprejšnji ideološki ščit pred odgovornostjo in poskusi zaobseči prihodnost in bodoča dejanja kolektiva; ni zgolj marginalni fenomen, temveč prežema celotno družbo, tako množice kot intelektualno elito (ki je velikokrat glavni fabrikator tovrstnega ščita). Je partikularni in precej konsistentni okvir percepcije samega sebe, interpretacije posameznikove in kolektivne sposobnosti za delovanje, presojo in vpliv na potek dogodkov. Prav tako zaobjema partikularen (ponavadi imperialističen) svetovni nazor glede pozicije lastne nacionalne skupnosti, relevantnosti političnih institucij in funkcij nacionalne države v razmerah globalizacije. Ima dvojno funkcijo: po eni strani omogoča nemišljenje, saj ljudem pomaga, da se odrečejo lastni sposobnosti presoje, po drugi strani pa jim omogoča, da se odrečejo svoji kapaciteti delovanja, s čimer uničuje tako osebno kot kolektivno (politično) odgovornost. Med vojno v nekdanji Jugoslaviji in spremljajočimi zločini je tako elitam kot množicam pomagala, da so se lahko vedli, »kot da ni bil storjen prav noben zločin« (glej Dimitrijević N., 2006a: 380). In ker je bila razlika med lažmi in resnico zabrisana, se je lahko to nadaljevalo tudi v povojnem obdobju. Ta okvir je bil postavljen v času priprav na vojno in je pomagal pri kolektivni mobilizaciji. Med vojno je »pomagal« za privajanje na množične zločine in hudodelstvo. Po vojni se je ohranil kot osnovni vzorec mentalitete.

Študije o genocidu in množičnih zločinih (Appadurai, 2002: 286–303; Campbell, 1998; Mamdani, 2001; Mertus, 1999; Waller, 2002; Weitz, 2003, in Vetlesen, 2005) dokazujejo, da je za pripravo na kolektivne zločine in njihovo dejansko uresničitev potrebna dolgotrajna dehumanizacija žrtve skozi diferenciran proces identitetne konstrukcije (glej Semelin, 2003). Najbolj pronicljive med njimi prav tako trdijo, da genocidi niso zgolj preproste manifestacije nebrzdanih izbruhov starega sovraštva. Genocidi so se izvajali pod okriljem režimov, ki so sledili utopičnim mitom in vizijam, ki so zahtevali drastične »demografske politike«, drastične modifikacije prebivalstva. Naj to povemo v terminih, ki jih uporablja Arendt: čeprav so te politike usmerjene proti specifični skupini, so vseeno »sestavni del vseobsegajoče demografske politike« (Arendt, 1994c: 213, poudarek dodan), ki jo lahko podpirajo moderne tehnike oblasti –, kar se dandanes, ponavadi s Foucaultom, imenuje biooblast: upravljanje življenja prebivalstev, držav in družb (Gilroy, 2000: 6–7). To zahteva kolektivno mobilizacijo velikega števila ljudi, da opravijo bolj ali manj umazane naloge (glej Bringa, 2002 in Mamdani, 2001). Vendar ta

kolektivna mobilizacija, fenomen v ozadju procesa, ki ga lahko po arendtovski konceptualiziramo kot »kolektivizacija krivde«, ne vključuje zgolj identifikacije, konstrukcije in definicije ciljne žrtve in njenega »preoblikovanja« v izmuzljivega sovražnika (Bartov, 1998) (Drugega), ki menda pomeni smirno grožnjo skupnosti (nam), *temveč tudi drugo stran procesa, ki ni nič manj pomembna*: priprava celotne skupnosti na to, *da sprejme nasilje in množični zločin ter se zanj mobilizira*. Ta druga stran v resnici sestoji iz ideološkega procesa samoviktimizacije nacije in stvaritve nekakšne »performativne« žrtvene identitete (MacDonald, 2002: 54) kot podlage za nasilno delovanje, s čimer ustvari potrebni »skupen ontološki temelj« (Fearon in Laitin, 2000: 876) za kolektivno mobilizacijo.

Pri nekdanji Jugoslaviji, predvsem med srbskim prebivalstvom, je takšen skupni temelj izhajal iz seksualizacije, pospoljenja (genderizacije) in (re)konstrukcije nacionalnega sebe skozi Drugega, iz ustvarjanja nacionalnih mitov, mitičnih (re)interpretacij nacionalne zgodovine in časa ter iz naraščajočega verovanja v ustvarjalnost nasilja in nemoči miroljubnih dejanj pri razreševanju konfliktov. Tukaj je odigral ključno vlogo pri ustvarjanju pogojev za množični zločin prav rasizem brez rase v najširšem pomenu – kot zanikanje skupnega človeškega temelja. Upravičevanje etničnega čiščenja in genocidne ideologije je sledilo iz regeneracije zgodovinske mitologije in ponovne oživitve navideznih ali dejanskih eksistencialnih strahov. Prejšnji genocidi, vključno s holokavstom, so tukaj odigrali »zgodovinsko« vlogo. Ne samo množični zločini, kakršen se je zgodil v Srebrenici, temveč celotno podjetje »novih vojn« (glej Kaldor, 1999), se je odvijalo na način, da so jih preprosti ljudje, prebivalstvo na splošno, bodisi podpirali ali pa pri njih neposredno sodelovali, s čimer so se organizirali v krivdo v arendtovskem pomenu. Ideološki proces priprave na to pa ni izviral v neki vnaprejšnji identitetni podobi, uporabljeni zgolj za ideološko indoktrinacijo, temveč je bil sestavljen iz arzenala elementov »mitov« in »resnic« (glej Mertus, 1999), ki so začeli krožiti in so jih reproducirali in manipulirali sami akterji v času razkroja nekdanje (socialistične) državljanske identitete in federalne države. To je pomagalo ustvariti položaj, v katerem so postopoma nastale okoliščine, podobne tistim, ki jih je Arendt opisala na primeru Nemčije pod nacistično vladavino: nastala je »inverzija reda«. Reči, ki so bile prej nepredstavljive, so postale predstavljuje in »negativni identitetni miti« (MacDonald, 2002: 26) so začeli služiti kot koristna orodja za množično homogenizacijo, mobilizacijo ter apriori upravičevanje in »dovoljevanje« nasilja in pobijanja – sočasno s kreacijo samoprevarne kot mogočnega štita proti realnosti (glej Jalušič, 2007).

Srbska intelektualna elita je bila prva, ki je ponovno izumila to znamko srbskega plemenskega nacionalizma (narodnjaštva), ključnega za razvoj specifične »nacionalne revolucije«, in ki ga je leta 1987 politično prevzel Milošević. Rezultat zmesi krščanskega kolektivizma, panslavizma, mesijanizma in ideje o izbranem srbskem ljudstvu (Kristusovem nesmrtnem ljudstvu, z besedami pravoslavnih duhovnikov) je bil rasizem posebne vrste, ki se je najprej, v osemdesetih letih, nanašal na Albance, pozneje pa na druge skupine in skupnosti. Kot »obrambni« nacionalizem je legitimiziral posebne demografske politike in izključevanje kot »manjše zlo«, s čimer je tlakoval pot etničnemu čiščenju in uničenju določenih skupin. To stanje »invertiranega reda« je nastalo s pomočjo ponovne oživitve ideje iz tridesetih let dvajsetega stoletja, po kateri sta »preselitev prebivalstev« in etnično čiščenje legitimna. Prav v teh okoliščinah, ko bi naj šlo za obstoj in za »bojevanje za usodo« srbskega naroda, si je bilo množične zločine in genocide sprva mogoče predstavljati, nato pa zlahka tudi načrtovati.

Da ne bo pomote, totalitarni elementi, kakršno je oživljanje plemenskih nacionalizmov (narodnjaštva), vključno z rasističnimi elementi, niso obstajali samo v Srbiji ali med Srbi.

²² Niso pa si le jugoslovanski narodi delili te zelo utrjene, diferencirane podobe balkanskih populacij.

²³ In seveda drugod. Glej Jalušič, 2007, in Fearon and Laitin, 2000.

²⁴ Obstajale so seveda razlike, saj je slovenska graditev države nastala iz dolgotrajnega civilnodružbenega gibanja v osemdesetih, ki se je homogeniziralo šele po prihodu Miloševića na oblast leta 1987. Tudi vojna v Sloveniji je trajala le deset dni. Glej Jalušič, 1994.

Hierarhične podobe »nas« in »njih« ter miti o skupnem izvoru in nacionalnem poslanstvu so se oblikovali v Sloveniji, na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini in Makedoniji.²² V tem pogledu ni bil nihče »nedolžen«. V nekdanji Jugoslaviji so se ti procesi začeli odvijati že po Titovi smrti leta 1980, ko je vsaka etnična skupina začela verjeti, in še verjame, kot pravi Žarko Puhovski, »da je bila največja žrtev komunističnega sistema in da je bila rivalska skupina njegov dobitnik« (Puhovski, 2000: 42). *Tako so se podobni procesi kot v Srbiji razvijali na primer na Hrvaškem, nasilne rešitve pa bi pod določenimi pogoji bile mogoče tudi pri kateri koli drugi jugoslovanski naciji.*²³ Toda čeprav so bili

elementi plemenskega nacionalizma (narodnjaštva) in nasilnih »rešitev« prisotni vsepovsod, to še ni nujno pomenilo, da se bodo izkristalizirali v enake morilske dogodke.

Iz tega se lahko naučimo pomembne lekcije, lekcije, ki potrjuje arendtovsky elaboracijo nacionalizma in nacionalne države: ob razpadu zvezne države se je proces ustvarjanja nacionalnih držav, ki je temeljil na bolj ali manj močnem plemenskem, narodnjaškem (völkisch) sentimentu, zgodil z relativno nasilnimi sredstvi.²⁴ To pomeni, da so bile ustvarjene razmere za izgubo »pravice imeti pravice«. Čeprav je ta transgresija, kakor pokaže tudi Arendt, vsebovana v elementih suverene strukture same nacionalne države, pa to ni imelo ključne vloge, *dokler* je bila ta struktura *politično omejena* in *na tistih mestih, kjer* je bila politično omejena. In ker Arendt ni verjela v »trende«, se ne bi nikoli strinjala z Agambenovo trditvijo, da ustvarjanje suverenih struktur nacionalne države avtomatično deluje v smeri rasističnega in plemenskega izključevanja. Ali se bodo in v kolikšni meri se bodo ti elementi razvili in kulminirali v genocidnih dogodkih, ni odvisno od nikakršnega avtomatizma, niti od »narave« nacionalizma – ali je ta »dober« ali »slab«, »agresiven« ali »defenziven«, slovenski, srbski ali albanski –, temveč od *omejitve teh elementov s strani države kot politične oblasti in institucije*, vladavine prava in ustavne vladavine, *še posebno pa s strani državljanov, njihovih dejanj in presoje*. Dodatno se lahko rast takšnih elementov zameji z mednarodnimi institucijami, vendar je to spet odvisno od dejanj in presoje mednarodnih akterjev. Ravno zato je vprašanje obstoja ali neobstoja kolektivne (politične) odgovornosti v takšnih primerih tako usodno.

Razpad stare, socialistične zvezne države je torej odprl prostor za razvoj plemenskih nacionalizmov in žrtvenih identitet, s čimer je ogrozil temeljno človeško enakost. Takoj ko izstopimo iz okvira države kot političnega okvira in temelja državljanske enakosti, lahko pričakujemo smrtonosni spoj rasizma in nacionalizma. V primeru Jugoslavije je država, čeprav avtoritarna, nehala obstajati. S širitvijo sindroma organizirane nedolžnosti kot štita pred odgovornostjo je izginila tudi podlaga za politično mišljenje in presojo. Toda brez pripravljenosti ljudi, da se odrečejo lastnemu političnemu potencialu, takšnega štita pred realnostjo ne bi bilo mogoče zgraditi. Zdelo se je, da v procesu priključevanja h kolektivnemu nacionalnemu (in ne državnemu) telesu v mističnem pomenu posamezniku ni bilo treba prevzeti osebne (moralne) in kolektivne (politične) odgovornosti. Lahko si se spojil/a v organizem večje skupnosti in ostal/a »nedolžen/na« v svojem početju. Samó ta akt dehumanizacije, kjer se je vsak začel obnašati kot nedolžna žrtev neizogibnih procesov, razvrstitev »višjih struktur« ali, končno, nevarnih drugih-sosedov, je spodbudil elemente plemenskega nacionalizma ter ustvaril razmere za nasilne rešitve in njihovo kristalizacijo v radikalnem izključevanju in nasilju. To je imelo smrtonosne posledice vsepovsod, kjer ni bilo mogoče (hitro) ponovno vzpostaviti države ali kakšne njene imitacije, kakor na primer v Bosni, kjer države

v tistem času ni bilo mogoče nadomestiti niti z mednarodno skupnostjo, še manj pa z varstvom Združenih narodov.

Po drugi strani pa je država povsod drugod, kjer se je, čeprav šibka, nekako re-konstruirala, privzela bolj ali manj plemensko-nacionalistični (narodnjaški) mentalni okvir. Razumljena je bila kot sredstvo za »služenje« interesom specifične (nove večinske) nacionalne skupine. Izoblikovati so se začele obrambne in zaščitniško/varnostne ideologije, s katerimi so se utemeljevale nove prakse, temelječe na homogeni identiteti in izključevalnem državljanstvu. To je bila neposredna povojna praksa. Za vse tiste države, ki niso imele ali niso ustvarile homogenega vira oziroma podlage nacionalne suverenosti –, kakor denimo Bosna in Hercegovina po Daytonu –, se je zdelo, da so nevladljive oziroma da potrebujejo mednarodno administracijo. Nezadostna homogenost je političnim protagonistom zbujala občutek, da bodo težko zgradili učinkovite politične in državljanske modele.

Posledično so vse pravne ureditve v državah nekdanje Jugoslavije (z izjemo postdaytonske Bosne)²⁵ – po odcepitvah in po (ponekod) procesih etničnega čiščenja – vključevale diskriminatorne postopke v podeljevanju državljanstva tistim državljanom nekdanje skupne države, ki niso sodili v kategorijo do državljanstva upravičenih v skladu z načelom *ius sanguinis*. Načelo *ius soli* je bilo uveljavljeno zgolj delno. Pogosto se je izključevanje, kljub grozovitim posledicam, kazalo s povsem »nedolžnimi«, birokratskimi »ukrepi«, ki so bili nujni v času po obsežnih strategijah etničnega čiščenja in uporabe terorja v velikem delu nekdanje države. Vedno jih je spremljal isti diskurz samoviktimizacije pregovorno nedolžnih in iskrenih narodov. Od Makedonije do Črne gore, od Slovenije do Srbije: vsepovsod, čeprav v različnih oblikah in v različni meri, se je govoril isti jezik.²⁶

Primer izbrisa v Sloveniji, ki se dojemata kot najbolj »civilizirana« in uspešna tranzicijska država v celotni srednji in vzhodni Evropi, obravnavam kot sestavni del tega procesa. Čeprav bi lahko primer izbrisa razumeli kot »manjše zlo« v primerjavi z naracijami o množičnih zločinih in kršitvah človekovih pravic na območju nekdanje Jugoslavije, bom trdila, da je dejansko simptomatični primer zavračanja kolektivne odgovornosti in hkrati razkriva, da je sindrom organizirane nedolžnosti fenomen, ki se je razvil in ohranjal v vseh okoljih nekdanje Jugoslavije, tako pred in med vojno kot po njej – tudi v Sloveniji.

Izbrisani²⁷

»V vsaki družbi so izmečki. Žal. Praviloma vse družbe težijo k temu, da zmanjšajo kvote le-teh. S tem zakonom boste to kvoto teh izmečkov povečali. In ravno grozljivo je, da bo slovenska država nagradila te osebe prek povišanih davčnih stopenj. Če je to odločitev slovenske države oziroma slovenske politike, je nikakor ne bomo podprli v Slovenski nacionalni stranki. V Slovenski nacionalni stranki imamo za te osebe seveda drugačno rešitev.« (Sašo Peče, poslanec Slovenske nacionalne stranke in trenutno podpredsednik slovenskega parlamenta)²⁸

²⁵ Pri tem pa Republika Srbska v Bosni spet deluje drugače.

²⁶ Vzemimo citat hrvaškega politika: »Hrvati niso agresiven narod. So na splošno podjetni, pošteni, marljivi ljudje, ki jih povezujejo močna čustva do njihove domovine.« Cit. po Buden, 2000: 56.

²⁷ Razširjena verzija tega dela članka, ki sva jo skupaj napisali Vlasta Jalušič in Jasminka Dedić, bo objavljena kot samostojna publikacija v *Human Rights Review* jeseni 2007, tako da del uvidov tega dela dolgujem njej. Sicer pa besedilo temelji na rezultatih raziskovalnega projekta, ki sem ga vodila na Mirovnem inštitutu – Sodobno državljanstvo: politike vključevanja in izključevanja ter na študijah v Dedić, Jalušič in Zorn, 2003.

²⁸ Cit. po Mekina, 2004: 58.

²⁹ S poznejšim izgovorom, da je šlo za »izbiro« pri zaprosanju za državljanstvo, oblasti niso obvestile prizadetih prebivalcev o morebitnih »posledicah« nezaprošanja za državljanstvo. Nihče ni mogel vedeti, da »svobodno« izbira med pridobitvijo polnega državljanstva in izgubo stalnega bivališča in vseh pravic.

³⁰ Desetletja so različni viri dajali različne ocene o številu izbranih, ki je segalo od 62.000 do 130.000 oseb. Številko 62.816 izbranih oseb je dalo slovenskemu Helsinškemu monitorju Ministrstvo za notranje zadeve v letu 2000 (v času ko je še vedno zanikalo, da se je izbris zgodil), druga pogosto citirana ocena pa je bila 83.000 izbranih oseb in je bila vzeta iz dokumenta ministrstva iz leta 1996, ki se je nanašal na tujske zadeve. Najvišjo oceno, 130.000 izbranih oseb, je promoviral Helsinški monitor, vendar pa je ta najbrž vključevala ne le tiste, ki so izgubili bivališče, temveč tudi vse druge prebivalce nekdanje Jugoslavije, ki so živeli v Sloveniji pred neodvisnostjo. Junija 2002 je Ministrstvo za notranje zadeve priznalo izbris 18.305 oseb, to pa je številka, ki jo je sprejelo tudi Ustavno sodišče v svoji odločitvi 2003 (št. U-I-246/02, 3 april 2003).

³¹ Kljub temu je bilo nekaj etničnih Slovencev, ki so bili žrtve izbrisa, predvsem zato, ker niso bili registrirani v slovenskem registru republiških državljanov, kar je bil predpogoj za avtomatično pridobitev državljanstva. Tudi krivda zato pripade slovenskih oblastem, ki niso informirali vseh rezidentov v Sloveniji o tem, kdo bo avtomatično dobil državljanstvo in kdo mora zanj zaprositi. O tem prim. Dedič, Jalušič, Zorn, 2003.

Zanjo (slovensko oblast) se je svet začel leta 1991; ne priznava nobenih prejšnjih zakonov. Ničesar se ne spominja. Pijana je od državnosti. Lahko me sovraži, kolikor hoče – vendar, to bi naj bila pravna država. (Odlomek iz intervjuja z eno izmed oseb, izbranih iz Registra stalnih prebivalcev Republike Slovenije.)

V preostalem besedilu bom zarisala grobo skico fenomena izbranih kot paradigmatnega primera, povezanega s klimo organizirane nedolžnosti; kot primera, ki razkriva nekatere alarmantne lastnosti povojnega izključevanja iz skupnosti.

Februarja 1992, le malo pred razplamtitvijo vojne v Bosni in Hercegovini, se je v novi državi Sloveniji skoraj povsem neopazno zgodil »izbris« velikega števila (18.305) njenih stalnih prebivalcev, ki so bili državljani nekdanje Jugoslavije. Glede na število prizadetih oseb je bil izbris – dobesedno odstranitev podatkov o bivanju iz registra stalnih prebivalcev in s tem popolna izguba pravnega statusa – kot rezultat koordiniranega delovanja izvršnih, zakonodajnih in sodnih oblasti ter policije in birokracije, podlaga za množično in sistematično kršenje človekovih pravic.

Zgodba o izbrisu in izbranih se je začela 25. junija 1991, na dan razglasitve Slovenije kot neodvisne države. Na podlagi nove državnosti in sledečega Zakona o državljanstvu Republike Slovenije so približno 171.000 (približno 18 odstotkov) stalnim prebivalcem, ki so izvirali iz drugih republik nekdanje Jugoslavije, podelili slovensko državljanstvo, 2400 njihovih prošelj pa je bilo zavrnjenih. Državljan preostalih republik razpadle Socialistične federativne republike Jugoslavije, ki niso zaprosili za državljanstvo ali pa je bila njihova prošnja zavrnjena, pa so 26. februarja 1992 postali tako imenovani »novi« tujci, s čimer so bili prestavljeni pod jurisdikcijo Zakona o tujcih iz leta 1991, katerega največja pomanjkljivost je bila v tem, da ni omogočal ne tranzitnega statusa za nekdanje jugoslovanske državljane ne avtomatične pridobitve statusa tujca.²⁹ Administrativna telesa so to pravno luknjo »rešila« s *prenosom* njihovih podatkov iz registra stalnih prebivalcev v register tujcev.

Prizadetih je bilo 18.305 ljudi, število, ki ustreza prebivalstvu povprečnega slovenskega mesta.³⁰ To administrativno dejanje, ki je postalo znano kot *izbris*, je koordiniralo Ministrstvo za notranje zadeve. Izvedeno je bilo v tajnosti, brez vsakršnega obvestila prizadetim osebam. »Novi« tujci niso izgubili zgolj državljskih pravic, temveč tudi svoj status stalnega prebivalca, s čimer so postali *tujci*, ki na ozemlju Slovenije *bivajo nelegalno*. S tem so postali objekt prisilne odstranitve iz države ali pa so bili prisiljeni, da si na novo uredijo status tujca. Tako so bili dobesedno posrkani v vrtnice birokratskih postopkov, zahtev in pristojbin, ki jih lahko najboljše razumemo s prispodobno kafkovskega procesa.

Nekateri izbrani so v Sloveniji živeli več kot trideset let, nekateri so bili tu rojeni in sploh niso vedeli, da nimajo »pravega« statusa. Skupina je etnično gledano *skoraj* izključno neslovenskega rodu (Albanci, Bošnjaki, Hrvati, Makedonci, Črnogorci, Srbi in Romi), z izjemo nekaj etničnih Slovencev, ki jim je bilo prav tako odvzeto stalno prebivališče.³¹ Niso jim bile kršene zgolj socialne

in ekonomske pravice, kot na primer pravica do dela, socialnega in zdravstvenega zavarovanja, pokojnine in bivališča, temveč tudi druge temeljne pravice, kot so pravica do spoštovanja zasebnega in družinskega življenja, svobode gibanja, osebne svobode in varnosti, zaščite pred mučenjem in ponižujočim ravnanjem ali kaznovanjem, do nedotakljivosti človeškega dostojanstva itd. Številni izbrisani so izgubili bivalno pravico in zaposlitev, saj se kot tujci brez urejenega legalnega statusa niso mogli zaposlovati. To je pomenilo avtomatično izgubo prispevkov za pokojnine, včasih tudi pravico do pokojnine. V nekaterih primerih je izbris povzročil hude posledice za zdravje izbrisanih ali celo smrt. Otroci so izgubili pravico do srednje in višješolskega izobraževanja: nekateri so izgubili leta izobraževanja ali pa so pri njegovem zaključevanju resno zaostajali. Obstajali so primeri mučenja in deportacij (Dedić, Jalušič, in Zorn, 2003: 147–148).³² Iz pripovedovanj izbrisanih je očitno, da so zaradi popolne izolacije in družbene izključenosti, ki ju je povzročil izbris, pretrpeli hude psihološke in osebne težave (Dedić, 2003a). Številnim prizadetim je nekako uspelo, da so si priborili nov status, drugi so zapustili državo. Tisoči so še vedno brez vsakršnega statusa ali pa še vedno trpijo zaradi različnih posledic izbrisa.³³

V štirinajstih letih slovenska država ni naredila nikakršnih konkretnih korakov pri vprašanju razreševanja teh krivic, čeprav so bile najvišje politične oblasti Republike Slovenije s tem problemom seznanjene že v letih 1993–1994, in kljub večim (čeprav poznim) zaporednim odločitvam Ustavnega sodišča od leta 1999 naprej, ki zahtevajo popravo krivic, povzročenih z izbrisom. Prav tako se »nobena državna oblast ni opravičila izbrisanim za krivice, ki so jih pretrpeli, in noben posameznik ni bil pozvan k sprejetju odgovornosti za odločitve o izbrisu in njeno implementacijo« (Dedić, 2003a). Ravno nasprotno: kljub ustanovitvi Društva izbrisanih prebivalcev leta 2002, intervencijam in bitkam njegovega pravnega zastopnika, aktivnostim nevladnih akterjev, številnim objavljenim člankom in knjigi o izbrisanih, opozorilom Varuha človekovih pravic v Sloveniji, Evropskega komisarja za človekove pravice in drugih institucij, ki se ukvarjajo s človekovimi pravicami, ostajata tako vprašanje priznanja krivic, povzročenih z izbrisom, kot regularizacija statusa izbrisanih še vedno odprta. Nekateri mednarodni opazovalci dogajanja so prepričani, da je vprašanje izbrisa širši problem človekove varnosti (human security problem) (glej Sokoloff, 2005). Celo institucije Evropske unije – čeprav razrešitev tega vprašanja ni bila pogoj za sprejem Slovenije v EU – so na slovenske oblasti izvajale pritisk, »da se problem oseb brez regularnega statusa reši« (The European Commission, 1998: 11) še pred vstopom. Izkazalo se je, da je za slovenske oblasti mnenje Evropske unije edini učinkoviti argument.³⁴ A ko je v letih 2003 in 2004 vstop Slovenije v EU postajal realnost, političnega konsenza o resnični popravi krivic, ki jih je povzročilo to sramotno dejanje nove države in njenih funkcionarjev, ni bilo več mogoče doseči; namesto tega so vprašanje izbrisa začele zlorabljati vse skrajno desne in nacionalistične stranke. Desničarski politiki so trdili, da bi povrnitev statusa izbrisanim pomenilo nagrajevanje »agresorjev« in »prevarantov«, ki bi nato zahtevali astronomske odškodnine.

³² O posledicah izbrisa za Rome prim. Dedić (2003).

³³ Ni zanesljivih podatkov o tem, koliko oseb brez pravnega statusa še vedno živi v Sloveniji in koliko jih je »prostovoljno« zapustilo državo. To nezanesljivost podatkov so ustvarile predvsem slovenske oblasti, še posebno notranje ministrstvo, ki je policijo pooblastilo za izgon izbrisanih oseb brez kakršne koli formalne odločitve (prim. Večer, 25. februar 2004, str. 3). Podatki kažejo, da je ambulantno za zdravstveno pomoč ljudem brez zdravstvenega zavarovanja *Pro Bono* v Ljubljani leta 2003 obiskalo več kot 8.000 pacientov, 102 odstotka več kot leta 2002, ko je bila ustanovljena, kar kaže na visoko število tistih, ki so bili prisiljeni iskati zdravniško pomoč zunaj splošnega zdravstvenega sistema (med njimi najbrž veliko izbrisanih, kajti večina javnih zdravstvenih institucij je zanje postala nedostopna). Glej tudi Zorn, 2007.

³⁴ Slovenske oblasti so začele hitreje obravnavati vprašanje izbrisanih leta 1999, ko bi bilo treba implementirati prvo sodbo Ustavnega sodišča, čeprav tega dejansko niso storile. Leta 1999 so sprejele zakon, ki je omogočal pridobitev stalnega bivališča za prizadete, vendar ne tudi za nazaj – od datuma izbrisa. Ustavno sodišče je sprejelo svojo drugo razsodbo o izbrisanih leta 2003, ko je odločilo, da mora država vzpostaviti njihovo stalno bivališče retroaktivno in zato razglasilo prejšnji zakon za neustaven.

³⁵ Namen ustavnega zakona bi bila sprememba 13. člena Ustavnega zakona, ki implementira Temeljno ustavno listino o neodvisnosti in suverenosti Republike Slovenije.

³⁶ S tem so mišljena območja, ki zajemajo Hrvaško, Bosno in Hercegovino ter Kosovo, izgon številnih Nesrbov iz Vojvodine in tudi represivni ukrepi v srbskem Sandžaku na začetku devetdesetih.

Tukaj ni prostora za podrobnejše opisovanje kompleksnosti tega vprašanja. Vendar je treba omeniti, da je nova desna oblast, ki je nastopila decembra 2004 in ki vključuje številne protagoniste izbrisa, kot edino sprejemljivo rešitev vprašanja izbrisa zahtevala sprejetje ustavnega zakona, ki je dejansko usmerjen k individualni reviziji že izdanih dopolnilnih odločb. Takšen zakon bi izbrisu zgolj dal legitimnost, saj bi odgovorne oblasti in vladne uslužbenke odvezal odgovornosti, hkrati pa bi preprečil kakršnokoli možnost za zahteve po odškodnini. Namen take »rešitve« je zamajati eno

temeljnih načel, na katerih je bila leta 1991 zgrajena samostojna Slovenija: načelo varovanja pravic vseh prebivalcev, ki živijo na ozemlju Slovenije, ne glede na to, da se je samo suvereno načelo v ustavi utemeljevalo na pravici do neodvisnosti slovenskega naroda.³⁵

Odgovor na vprašanje, kako se je lahko kaj takega sploh zgodilo in zakaj se pravice po tolikem času še niso popravile, ni preprost. Pomembnih je več elementov, predvsem povezava izbrisa s temelji nove države, z definicijo državljanstva in prebivalcev kot procesom vključevanja in izključevanja ter z vprašanjem diskriminacije na podlagi rase in etnične pripadnosti. In vendar, izbris se ne bi mogel zgoditi brez zgoraj omenjenega ideološkega uokvirjanja, fenomena »organizirane nedolžnosti«, ki je povezan s problemom kolektivne, torej politične in individualne moralne odgovornosti v že opisanem smislu za vse prebivalce na teritoriju Slovenije in torej za izbris pri nastajanju nove države. Ta zadnja točka se nanaša na politične oblasti, ki so izbris ukazale, na vlogo birokracije, ki je večinoma neusmiljeno izvajala ta ukaz, ter na vlogo »družbe«, torej večine slovenskih državljanov, ki so igrali vlogo večno nedolžnih in zvečine ignorirali vse, kar se je dogajalo, pozneje pa za to obdolžili same izbrisane.

Primer izbrisanih prebivalcev Slovenije je ena najhujših administrativnih etnično/rasnih diskriminacij in kršitev človekovih pravic v postkomunistični vzhodni in srednji Evropi zunaj območja vojnih konfliktov.³⁶ Čeprav nekatere sledi nakazujejo, da je izbris negativni stranski produkt razpada nekdanje SFRJ, pa ta ni bil njegov vzrok. Izbris ni bil zgolj sestavni del različnih oblik diskriminacije, povezanih z odcepitvijo držav in kasnejšimi procesi pridobivanja slovenskega državljanstva. Primer izbrisanih kaže elemente sistematičnega dejanja in elementov, usmerjenih proti skupini etničnih Neslovencev, ki se jo je v procesu graditve nove države dalo identificirati kljub njeni nehomogenosti. Zato vsebuje elemente etničnega čiščenja, ki se je izvajalo z administrativnimi postopki brez pravne podlage in zaradi česar ga nekateri avtorji označujejo kot »administrativno etnično čiščenje« (Dedić, 2003). Za izbrisane je to dejanje pomenilo izgubo njihovega življenjskega prostora v svetu, njihovo »civilno smrt«. Po izginotju iz registra in po izgubi pravnega statusa so številni izbrisani tudi izginili iz Slovenije.

Posledice izbrisa so širše od zgolj neposredne prizadetosti skupine ljudi, ki se jo da identificirati; ko je to vprašanje postalo javno, se je izkazalo, da se na njegovi podlagi spodbujajo dejanja rasne in etnične diskriminacije, rasizma, sovražnega govora in nestrpnosti. Pri tem niso sodelovale zgolj marginalne rasistične skupine, temveč tudi nekatere vodilne stranke in vodilni politiki. Tako škoda, ki je nastala z izbrisom, ne prizadeva zgolj izbrisanih posameznikov, ampak sega onstran njih, na povojno nacionalno državo, in ima uničujoče učinke na pravni sistem, javne institucije in nastalo mentaliteto obravnavanja dejanj in odgovornosti zanje. »Uči« nas, da se lahko »institucije uporabijo« za škodovanje določenim skupinam ljudi, ne da bi to bilo opaženo, in celo z odobritvijo visokih političnih krogov (primer oficirjev Jugoslovanske ljudske armade). V tem smislu izbris pomeni zgoraj opisani premik k »invertiranemu človeškemu redu«, na katerega

je opozorila Hannah Arendt v knjigi Eichmann v Jeruzalemu. Gre za konstruiran svet samoprevare, v katerem nekatere sicer nesprejemljive stvari postanejo normalizirane. Tak primer je bil mogoč zgolj v okoljih, kjer so ljudje pripravljeni obnašati se, *kot da so nedolžni in pripravljeni sprejeti politike*, ki so bile predstavljene kot »manjše zlo« (Dubiel in Motzkin, 2004).

Sklep

»Naša zgodovina je častna in čista [...]

Zmogli smo, ker je bila naša vera trdna

in ker ni bilo zle misli v naših dejanjih.«

Milan Kučan v govoru ob razglasitvi neodvisnosti
Republike Slovenije, 26. 6. 1991

Kakor v primerih množičnih zločinov v drugih delih nekdanje Jugoslavije, je tudi v primeru izbrisa zanikanje odgovornosti in samega dejstva izbrisa ena dominantnih reakcij na kritiko tistih, ki so na oblasti, ter tistih, ki so bili odgovorni za sam izbris. V dejstvu, da so instrumentalizirali novo državo za odstranitev tistih, ki »niso hoteli slovenskega državljanstva«, oblastniki niso videli nič spornega. Zato so izbrisane dojemali kot osebe, ki so izključno same odgovorne za vse, kar se jim je zgodilo. Zagovorniki te interpretacije so bili tudi prej najostrejši nasprotniki odločitve, ki je državljanom nekdanjih jugoslovanskih republik s stalnim prebivališčem v Sloveniji omogočila pridobitev slovenskega državljanstva. To razkriva »demografsko politiko« v arendtovskem smislu, ki se skriva v ozadju izbrisa: željo, da se nova država očisti vsaj tistih, ki niso uživali zaščite državljanskega statusa.³⁷ Drugi pa so v obrambo spet trdili, da je bil izbris posledica pravnega vakuuma in strukturno administrativne »napake«, hkrati pa tistih, ki so jo povzročili, ne štejejo za odgovorne. Tako je ustvarjena iluzija, da je v ozadju izbrisa neki »objektivni zakon« osamosvojitve ali celo avtomatičen »zgodovinski« proces, ne pa dejanje, torej odločitev, ki jo je sprejelo takratno vodstvo notranjega ministrstva.

Na prvi pogled se zdi neverjetno, kako zlahka ljudje v nekdanji Jugoslaviji sprejemajo preproste in prevladujoče razlage krivic, nasilja, vojn in zločinov, ki so se zgodili v regiji. Ti naj bi bili posledica neizogibnih, skoraj »naravnih« procesov: širjenja »smrtonosnega virusa nacionalizma«, učinkov odtujenih državnih in partijskih struktur ter oblasti skorajda nečloveško vplivnih in/ali zlih voditeljev. Od tod do fatalistične samorazglasitve za »nedolžni instrument« teh procesov in učinkov ali objektov teh struktur in voditeljev, ki se jim ne da upreti, je zgolj korak. Po tej interpretaciji posameznik bodisi ni vedel ali pa ni videl, kar se dogaja, ali pa je deloval zgolj kot poslušni del stroja, programiranega za neizogibni rezultat. Vendar pa je to le del problema. Ne samo preprosti ljudje, temveč družboslovci in številni intelektualci na splošno, pogosto padejo v past napačnega razumevanja grozljivih izkupičkov vojne kot avtomatičnih posledic nacionalizma – nekakšne biološke, plemenske ali naravne sile, ki je kot nekakšen vedno prisoten virus ali nalezljiva bolezen »napadla« ljudi nekdanje Jugoslavije³⁸ in postala pglaviten vzrok za vojno, pomore in genocid, ali pa vsaj pglavitna mobilizacijska sila za njimi. Hannah Arendt nas je opozorila na dejstvo, »da

³⁷ Konservativne in nacionalistične politične stranke so večkrat zahtevale revizijo in odvzetje državljanstev, ki so bila podeljena po 40. členu Zakona o državljanstvu – v letih 1993, 1994 in 1995. Njihove zahteve so kulminirale v referendumski iniciativi, ki jo je blokirala sodba Ustavnega sodišča (št. U-I-266/95, 20. november 1995). Glej tudi Dedić, Jalušič, Zorn, 2003.

³⁸ Tone Bringa je pokazala, kako so nekatere psevdointelektualne trditve utrdile določeno razumevanje same vojne in vplivale na neaktivnost Zahoda v poteku genocida v Bosni. Citira Radovana Karadžića, ki pravi: »Ne moremo živeti skupaj z Muslimani in Hrvati, ker obstaja preveč sovražstva, stoletja sovražstva. Ne morejo živeti skupaj. Zaradi genocida, ki je bil izveden proti njim (Srbom), se morajo braniti.« Te besede, pravi, so razširili zahodni mediji in »starodavno sovražstvo« je postalo mantra, njene posledice pa usodno pojmovanje, da te vojne ni mogoče ustaviti. Glej Bringa, 2002: 197, 202.

je preteklo stoletje proizvedlo izobilje ideologij, ki se pretvarjajo, da so ključ zgodovine, v resnici pa niso nič drugega kakor obupani poskusi, kako ubežati pred odgovornostjo« (Arendt, 2003: 51). Mednje sodita rasizem in plemenski nacionalizem/narodnjaštvo, ki sta najpomembnejši ščit pred potencialnim bremenom skupne človeške odgovornosti. Tudi sodobne družbene vede, ki vztrajajo pri determinizmu, pomagajo pri utrjevanju te ne-odgovornosti. Sama bi dejala, da sodelujejo tako, da ustvarjajo bodisi popolnoma strukturne bodisi popolnoma intencionalne razlage virov in motivov človeških dejanj in tako oblikujejo enodimenzionalne interpretacije kot udejanjene »trende zgodovine«.

Dejali bi lahko, da so elementi »sindroma« organizirane nedolžnosti nastali že precej pred nedavnimi jugoslovanskimi vojnami, in sicer med pripravami nanje. Postali so nujni pogoj za množične mobilizacije, zločine in množične poboje, saj so ustvarili določeno »mentaliteto«, ki ni bila nikoli resno izpodbijana, zato se je lahko ohranila in pozneje uporabila za upravičevanje problematične preteklosti in s tem za legitimiziranje bodočih izključevanj, za ustvarjanje izključujočih skupnosti in povojnih kršitev človekovih pravic. Ta fenomen je bil prisoten – čeprav v različnem obsegu, vendar skoraj brez izjem – v vseh novih postjugoslovanskih skupnostih in nastajajočih državah. Hkrati je treba poudariti, da je bil nastanek »sindroma organizirane nedolžnosti« mogoč zgolj v okoliščinah posebnega odnosa do države, oblasti, politike in njihovih temeljev. Ta drža je bila povezana z rasističnimi in plemensko-nacionalističnimi/narodnjaškimi dogodki ter narodnjaško zaščitniško in ekspanzionistično interpretacijo vloge države – najprej v Srbiji in pozneje, kot posledica vojne, v celotni regiji. Zato je bilo mogoče korak za korakom sprejemati »rešitve« in dejanja, ki so vodila k etničnemu čiščenju, posilstvom in množičnim pobojem, ter sprejeti razlago, da so posledica bodisi nenadzorovanega ekscesa neciviliziranega dela Evrope bodisi dokaz, da je takšna homogenizacija nujna za vzpostavitev prostora za nove plemenske, narodnjaške »politične« enote. Prav to je ključna dediščina preteklih kolektivnih zločinov: skozi svoje opravičevanje omogočijo zagovarjanje »etničnega čiščenja« (čeprav z miroljubnimi sredstvi). Zato se pri razmišljanju o preteklih zločinih in odgovornosti celotnih skupnosti v nekdanji Jugoslaviji ter pri presojanju le-te ne bi smeli vrteti zgolj okoli vprašanj izjemnega nasilja in števila mrtvih. Problem je tudi v sami metodi ponovne graditve, oblikovanja ali »menedžiranja« nacionalnih držav po vojni in kolektivnih zločinih, ki se dogajajo bodisi z »ustvarjanjem« demokracije bodisi z njihovo vzpostavitvijo kot etničnih (plemenskih) držav. Nastali rezultat nasprotuje razumevanju politične odgovornosti, za katero si je prizadevala Arendt – v kateri so lahko posamezniki in skupine odgovorni za svoja individualna in kolektivna dejanja – in ki v novih okoliščinah vidi delovanje in mišljenje kot edini »stabilizacijski« ali »uporniški strategiji« proti ponovitvam totalitarne realnosti.

Poskus razumevanja primera izbrisanih v Sloveniji napotuje na vsaj dva arendtvska sklepa o bodočih grožnjah totalitarizma –, ki jih vidimo kot posttotalitarne elemente, ki se lahko prej ali slej razvijejo v problematične »rešitve«. Primer razgalja nevarnosti posttotalitarnih elementov, ki ne prežijo zgolj »po Auschwitzu«, temveč tudi »po Srebrenici«. Po eni strani dokazuje, da so »dokončne rešitve«, »najhitrejše rešitve problema odvečnega prebivalstva, gospodarsko odvečnih in družbeno izkoreninjenih človeških množic, tako mamljive kot opozarjajoče« (Arendt, 2003: 459). Po drugi strani pa kaže na potencial uničenja človeške kapacitete delovanja in razsojanja »s sredstvi, ki niso teror – torej z miroljubnimi sredstvi« (Villa, 1996: 207).

Prevedla Barbara Bezec

Literatura

- APPADURAI, A. (2002): *Dead Certainty: Ethnic Violence in the Era of Globalization*. V: HINTON, A. L. (ur.): *Genocide: An Anthropological Reader*. Malden, MA, Oxford, Blackwell.
- ARENDT, H. (1963): *Eichmann in Jerusalem: a Report on the Banality of Evil*. London, New York, Penguin Books.
- ARENDT, H. in BLÜCHER, H. (1968): *Briefe 1936 –1968*. München – Zürich, Piper.
- ARENDT, H. (1970): *On Violence*. London, Harvest.
- ARENDT, H. (1987): *Macht und Gewalt*. München – Zürich, Piper.
- ARENDT, H. (1994a): *Organized Guilt and Universal Responsibility*. V: ARENDT, *Essays in Understanding*. New York: Harcourt Brace & Company (uredil J. KOHN).
- ARENDT, H. (1994b): *Social Science and Concentration Camps*. V: ARENDT *Essays in Understanding*. New York: Harcourt Brace & Company (uredil J. KOHN).
- ARENDT, H. (1994c): *The Nation*. V: ARENDT *Essays in Understanding*, New York: Harcourt Brace & Company (uredil J. KOHN).
- ARENDT, H. (1996): Kaj ostane? Ostane materni jezik. V: *Časopis za kritiko znanosti*, XXIII, 179. Ljubljana, Študentska založba.
- ARENDT, H. (1996a): *Vita activa*. Krtina, Ljubljana.
- ARENDT, H. (2003): *Izvori totalitarizma*. Ljubljana, Študentska založba.
- ARENDT, H. (2003a): *Personal Responsibility under Dictatorship*. V: ARENDT, *Responsibility and Judgement*. New York, Schocken Books (uredil J. KOHN).
- ARENDT, H. (2003b): *Collective Responsibility*. V: ARENDT: *Responsibility and Judgment*. New York, Schocken Books (uredil J. KOHN).
- ARENDT, H. (2005): *The Promise of Politics*. New York, Schocken Books (uredil J. KOHN).
- ARENDT, H. (2007): *Eichmann v Jeruzalemu*. Ljubljana, Študentska založba
- BARTOV, O. (1998): *Defining Enemies, Making Victims: Germans, Jews, and the Holocaust*. *American Historical Review*, Vol. 10, no. 3.
- BENHABIB, S: (2004): *The Rights of Others. Aliens, Residents and Citizens*. Cambridge, Cambridge University Press.
- BRINGA, T. (2002): *Averted Gaze: Genocide in Bosnia and Herzegovina*. V: HINTON, A. L. (ur.): *Annihilating Difference: The Anthropology of Genocide*. Berkeley, Los Angeles, London University of California Press.
- BUDEN, B. (2000): *Europe is a Whore*. V: SKOPLJANAC BRUNNER, N. et al. (ur.): *Media & War*. Zagreb, Centre for transition and civil society research.
- CAMPBELL, D. (1998): *National Deconstruction: Violence, Identity, and Justice in Bosnia*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- CENTER ZA HUMANITARNO PRAVO (2005): *Izveštaj. Regionalni pristup u suočavanju sa prošlošću*. Beograd, .
http://www.hlc.org.yu/srpski/Suocavanje_sa_prosloscu/Debate/index.php?file=1136.html (12.09.2006).
- COHEN, S. (2001): *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*. Cambridge, Polity Press.
- DEDIĆ, J. (2003): *The Erasure: Administrative Ethnic Cleansing*. V: *Roma Rights Quarterly*, No. 3.
- DEDIĆ, J. (2003a): *The Erasure: Eleven Years After*. Javno predavanje, organiziralo Društvo izbrisanih. Ljubljana, Fakulteta za socialno delo, 27. februar 2003.
- DEDIĆ, J., JALUŠIČ, V. in ZORN, J. (2003): *Izbrisani: Organizirana nedolžnost in politike izključevanja*. Ljubljana, Mirovni inštitut.
- DEVIC, A. (2003): *War Guilt and Responsibility: The Case of Serbia*. I. Diverging Attempts at Facing the Recent Past. *GSC Quarterly*. http://www.ssrc.org/programs/gsc/gsc_quarterly/newsletter8/ (12. 9. 2006).
- DIMITRIJEVIĆ, N. (2001): *Slučaj Jugoslavija. Socializam, nacionalizam, posledice*. Beograd, Samizdat B92.
- DIMITRIJEVIĆ, N. (2006a): *Justice Beyond Blame*. *Journal of Conflict Resolution* (Yale), Vol. 3, No. 50.

- DIMITRIJEVIĆ, N. (2006b): Moral Responsibility for Collective Crime. *Transitional Justice in Former Yugoslavia.V: Belgrade Circle Journal*, 1.4/2006, Special Issue: Community of Memory. <http://www.eurozine.com/articles/2006-07-05-dimitrijevic-en.html> (12. 9. 2006).
- DIMITRIJEVIĆ, V. (2003): *War Guilt and Responsibility: the Case of Serbia. III. Two Assumptions of the Rejection of Responsibility: Denial of the Act and Denial of the Rule*. http://www.ssrc.org/programs/gsc/gsc_quarterly/newsletter8/content/devic3.page (12. 9. 2006).
- DUBIEL, H. in MOTZKIN, G. (ur.), (2004): *The Lesser Evil. Moral Approaches to Genocide*. London, Routledge.
- THE EUROPEAN COMMISSION (1998), *Regular Report from the Commission on Slovenia's Progress towards Accession*, November 1998.http://ec.europa.eu/comm/enlargement/report_11_98/pdf/en/slovenia_en.pdf (12.09.2006).
- FEARON, J. D. in LAITIN, D. D. (2000): Violence and the Social Construction of Ethnic Identity. *International Organization*, 54, no. 4.
- FUSSEL, J. (2004): *Izbrisani (Erased Residents) Issue in Slovenia*. <http://www.preventgenocide.org/europe/slovenia/> (12. 9.2006).
- GILROY, P. (2000): *Against Race: Imagining Political Culture beyond the Colour Line*. Cambridge, MA, The Belknap Press of Harvard University Press.
- GRUNENBERG, A. (2001): *Die Lust and der Schuld. Von der Macht der Vergangenheit über die Gegenwart*. Berlin, Rowohlt.
- HERZOG, A. (2004): Hannah Arendt's Concept of Responsibility. *Studies in Social and Political Thought*, 10.
- HONIG, B. (1993): *Political Theory and Displacement of Politics*. Ithaca in London, Cornell University Press.
- JALUŠIČ, V. (1994): Troubles with Democracy. V: Benderly, J. in Kraft, E. (ur.): *Independent Slovenia. Origins, Movements, Prospects*. New York, St. Martin's Press.
- JALUŠIČ, V. (1996): *Die Gewalt und das Politische bei Hannah Arendt*. Doktorska disertacija. Dunaj, Dunajska univerza.
- JALUŠIČ, V. (1996a): Zmešnjava v vprašanju nasilja: oblast in nasilje pri Hannah Arendt. V: *Časopis za kritiko znanosti*, XXIII, 179. Ljubljana, Študentska založba.
- JALUŠIČ, V. (1996b): Hannah Arendt: Politika kot možnost. V: Arendt, H.: *Vita activa*. Spremnna beseda. Ljubljana, Krtina, str. XXVIII–XXXIX.
- JALUŠIČ, V. (2006): Vaditi v političnem mišljenju v posttotalitarnih časih. V: ARENDT, H.: *Med preteklostjo in prihodnostjo. Šest vaj v političnem mišljenju*. Spremnna beseda. Ljubljana, Krtina.
- JALUŠIČ, V. (2007): Post-Totalitarian Elements and Eichmann's Mentality in the Yugoslav Wars and Mass Killings. V: Stone, D. in King, R. H. (ur.): *Hannah Arendt and the Uses of History. Imperialism, Nation, Race, and Genocide*. New York, Berghan Books.
- KALDOR, M. (1999): *New and Old Wars: Organized Violence in the Global Era*. Cambridge, Polity Press.
- KUZMANIĆ, T. (2004): Raspad SFR Jugoslavije i nasljedstvo: narodnjaštvo – a ne nacionalizam. V: Hadžić M. (ur.): *Nasilno rasturanje Jugoslavije – uzroci, dinamika i posledice*. Beograd: Centar za civilno-vojne odnose.
- KUČAN, M. (1992): Govor ob razglasitvi neodvisnosti Republike Slovenije, 26. 6. 1991 http://www2.gov.si/up-rs/uprs_slo.nsf/4f0e6b3d16bb4c8dc125678c003a80ab/c3adefdd6851a1adc12567970034022a?OpenDocument
dostop 12. septembra 2006
- MACDONALD, D. B. (2002): *Balkan Holocausts: Serbian and Croatian Victim Centered Propaganda and the War in Yugoslavia*. Manchester, New York, Manchester University Press.
- MAMDANI, M. (2001): *When Victims Become Killers. Colonialism, Nativism, and the Genocide in Rwanda*. Princeton, N. J. in New York, Princeton University Press.
- MEKINA, B. (2004): Izbrisani, prvi polčas: Odločna zmaga desnice. V: TRPLAN, T., AUTOR, S. in KUCHAR, R.: *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti 3*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

- MERTUS, J. A. (1999): *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*. Berkeley, Los Angeles in London, University of California Press.
- MILOSAVLJEVIĆ, O. (2002): *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o »nama« i »drugima«*. Beograd, Helsinki Comitee for Human Rights in Serbia.
- NEIMAN, S. (2002): Theodicy in Jerusalem. V: ASCHEIM, S. E. (ur.): *Hannah Arendt in Jerusalem*. Berkeley, CA, California University Press.
- PUHOVSKI, Ž. (2000): Hate Silence. V: SKOPLJANAC BRUNNER, N. et al. (ur.): *Media e War*. Zagreb, Centre for transition and civil society research.
- RAMET, S. P. (2007): The Denial Syndrome and Its Consequences: Serbian Political Culture since 2000. V: *Communist and Post-Communist Studies*. March 2007.
- SEMELIN, J. (2003): Toward a Vocabulary of Massacre and Genocide. *Journal of Genocide Research No 5* (Vol. 2).
- SOKOLOFF, C. (2005): *Denial of Citizenship: A Challenge to Human Security*. http://dev.justiceinitiative.org/db/resource2/fs/?file_id=17068 (12. 9.2006).
- TRANSITIONAL JUSTICE: EU WAR CRIMES POLICY IN THE WESTERN BALKANS (2006). *HLC Newsletter*, No. 20, 2006. <http://www.hlc.org.yu> (12. 9.2006).
- VETLESEN, A. J. (2005): *Evil and Human Agency*. Cambridge, Cambridge University Press.
- VILLA, D. (1996): *Arendt and Heidegger. The Fate of the Political*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- WALLER, J. (2002): *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford, Oxford University Press.
- WEITZ, E. D. (2003): *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*. Princeton, NJ, Princeton University Press.
- WILMER, F. (2002): *The Social Cosntruction of Man, The State and War. Identity, Conflict and Violence in Former Yugoslavia*. New York in London, Routledge.
- ZORN, J. (2007): Borders, Exclusion and Resistance: The Case of Slovenia. V: Lavalette, Michael in Ferguson (ur.): *International Social Work and the Radical Tradition*. Birmingham, Venture Press.